

448 с. **5.** Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст. : Біобібліографічний словник. Випуск 1. – К.: Телеоптик, 1997. – 242 с. **6.** Медицина в Україні. XVIII – перша половина XIX ст. : Біобібліографічний словник. Додатковий випуск. – К.: Телеоптик, 2002. – 136 с. **7.** Медицина в Україні: Біобібліографічний словник. Вип. 2. Друга половина XIX століття. – К.: Фітоцентр, 2005. – 616 с. **8.** Макаренко І. М., Полякова І. М. Біографічний довідник завідувачів та професорів Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця (1841 - 2001) / Вид. 2-е, допов. і виправ. – К.: Століття, 2001. – 208 с. **9.** Біографічний словарь профессоровъ и преподавателей Императорскаго Университета Св. Владимира (1834 - 1884) / Сост. и изд. подъ ред. ордин. проф. В. С.Иконникова. – Київ: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 816 с. **10.** Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини. – К.: Тріумф, 1997. – 336 с. **11.** Визначні імена у світовій медицині / За ред. проф. О. А.Грандо. – К.: Тріумф, 2001. – 320 с. **12.** Кияни: Біографічний словник / Гол. ред. Ю. О.Храмов. – К.: Фенікс, 2004. – 455 с.

Надійшла до редколегії 08. 02. 08

УДК 091

О. В. ЖИВАГА, ЦДПН ім. Г. М. Доброва НАН України

ЗДОБУТКИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1920–1930 роки)

У статті йдеться про розвиток освіти і науки в центрах української діаспори: Українському вільному університеті (Відень–Прага), Український педагогічний інститут ім. Драгоманова у Празі та Українському науковому інституті в Берліні.

This article is about a development of education and science in the centers of Ukrainian diaspora: Ukrainian Free University (Vienna – Prague), Ukrainian Dragomanov Pedagogical Institute in Prague and Ukrainian Scientific Institute in Berlin.

У період, коли національна наука і освіта в Україні не могла розвиватися вільно внаслідок ідеологічних обмежень і забобонів радянської влади, фактор її розвитку за межами України мав великий культурний і науковий зміст. Цей фактор потребує ретельного аналізу в час відродження національної культури. Ця тема обговорювалась в деяких публікацій української діаспори [1], в працях істориків [2–7], а також у навчальному посібнику В. І. Онопрієнка [8]. Але є необхідність навести більш розгорнуту і системну аргументацію щодо здобутків української діаспори у сфері науки і освіти.

Метою роботи є висвітлення доробку в галузі освіти і науки у 1920–1930 рр. в Українському вільному університеті, Український педагогічний інститут ім. Драгоманова та Українському науковому інституті.

Український вільний університет, заснований у 1921 р. у Відні Союзом українських журналістів і письменників на чолі з В. Кушніром, Товариством прихильників освіти (професор С. Дністрянський) і при активній участі Соціологічного інституту на чолі з професором М. Грушевським, став першою національною установою за межами України. При організації університету одні (М. Грушевський) вважали, що це повинен бути повністю “вільний” університет, тобто без обов'язкової системи лекцій, без обов'язкової середньої освіти у слухачів і наукової кваліфікації викладачів. Інші ж,

навпаки, вважали, що університет повинен бути організований на зразок західноєвропейських університетів з системою лекцій і практичних занять, обов'язковим середньошкільним освітнім цензом у слухачів і необхідної кваліфікації у викладачів. Цю ідею підтримав професор О. Колесса. Як показав час і наступні події, структура університету, запропонована останнім виявилась найбільш життєздатною. Спочатку планувалося відкрити три факультети (філософський, правовий і природничо-математичний). Але через нестачу фінансових коштів обмежилися двома факультетами – філософським із двома відділеннями: історико-філологічним і природничим і факультетом юридичних наук. Однак необхідність існування третього факультету, для якого були наукові сили, постійно відчувалась і неможливість його створення стала значною мірою прогалиною в організації університету.

Викладацький склад на момент відкриття нараховував 12 професорів і чотири доценти. Заняття проходили в приміщеннях віденських вузів. Було зараховано 90 слухачів (65 на філософському і 25 на природничому). Не дивлячись на достатню кількість студентів, університет не міг повністю розгорнути свою діяльність через нестачу матеріально-технічних коштів. До того ж Відень постійно втрачав свою роль центру української еміграції. Тому після першого семестру університет із згоди чеського уряду був перенесений до Праги, де до того часу зосередилася найбільша колонія українських студентів в еміграції. Прага стає осередком українського політичного і культурного життя і значним науковим центром української еміграції.

Загальний характер університету празького періоду мав суттєву відміну від віденського. У Відні невелика група українських вчених-емігрантів заклали фундамент невеликого навчального закладу. Події в українських землях, а саме ліквідація українських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах, реформа всіх українських університетів радянською владою в Україні призвели до того, що Український вільний університет у Празі стає єдиним українським університетом у світі. У зв'язку з цим перед університетом виникло більш широке завдання – представляти українську університетську науку у світовому науковому співтоваристві. Університет розпочав свою діяльність у Празі у сприятливих умовах. Чеський уряд надав йому матеріальну базу для забезпечення професорів і студентів. У празький періоді значно розширюється склад професури. До професорів, які приїхали з Відня, приєдналися вчені з України. Український вільний університет набуває значення і як науковий центр, стає об'єднуючим осередком усієї української еміграції.

Мова викладання в університеті – українська. Слухачі його могли бути одночасно і студентами інших вузів. Спочатку заняття проводились безкоштовно, але в останні роки празького періоду на вимогу чеських властей із слухачів стягувалася невелика платня за навчання. Під час відкриття університету професорська колегія складалася з 16 чоловік. Український

вільний університет зробив суттєвий вклад у підготовку професорів. Так, тільки за період 1931-1941 рр. докторами філософії стали 12 чоловік (Б. Лепкий, В. Стефаник, О. Кандиба та ін.), докторами права – 41 чоловік (О. Колеса, О. Волошин, В. Бачинський та ін.). Університет проводив значну роботу по поповненню кадрами вищої кваліфікації інші вузи: Господарську академію, Український педагогічний інститут, Студію пластичного мистецтва в Празі. Працювали в цих установах і професори університету. Так, перший ректор УВУ О. Колеса був професором Карлового університету, С. Дністрянський – професором Німецького університету в Празі, С. Тимченко — професором Мічиганського університету. Професори І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, С. Дністрянський були членами Всеукраїнської Академії наук у Києві. Професор С. Рудницький керував дослідницькою кафедрою і Картографічним інститутом у Харкові. Багато професорів університету були членами Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Професори університету багато зробили для створення українських університетських курсів. Особливо це було важливо для професорів українознавчих кафедр, оскільки їх дисципліни, за виключенням історії України і літератури, ніде в університетах не читались. Тому створення таких курсів і їх введення в навчальний процес стали завданням професури УВУ. З 1921 по 1945 рр. складена 41 програма курсів із української історіографії і джерелознавства, історії українського мистецтва, українського права, церкви, театру, етнографії, історії України, української мови, філософії, географії. Деякі з цих курсів визнані оригінальними, а всі разом вони, безсумнівно, внесли значний внесок в історію розвитку української науки в цілому.

В університеті велася і дослідницька робота, виходили наукові збірники і праці. Так, професор І. Горбачевський у 1924 р. опублікував фундаментальну працю “Органічна хемія” об’ємом 800 друкованих аркушів, в якій вперше представлена українська термінологія в цій галузі знань. Опубліковані його праці “Дещо про вітаміни”, “Увага до хемічної термінології”. Широкого визнання набули праці С. Дністрянського “Загальна наука права і політики”, Р. Лещенка “Історія українського права”. Професор історії мистецтва Д. Антонович тільки за десять років своєї роботи в університеті опублікував більше 40 праць з історії мистецтва і театру. Професор загальної біології і зоології П. Андрієвський за той самий період підготував 17 наукових праць. Під його керівництвом захищено 14 дисертацій. Професор історії церкви В. Біднов видав майже 30 наукових праць і розробив 33 лекційні теми. Професори університету брали активну участь у роботі більше 20 конгресів. Свідоцтвом активної наукової діяльності колективу університету та інших українських вузів за кордоном став Український науковий з’їзд 1926 р. На з’їзді були присутні 1400 чоловік, в дебатах брали участь 267. Проведене 41 засідання, заслухані 154 доповіді. З’їзд мав велике значення для розвитку української науки.

Університет брав участь у роботі кількох слов'янських конгресів, зокрема конгресів слов'янських географів і етнографів. На I Міжнародному Конгресі народної творчості, який проходив у жовтні 1929 р. у Празі, виступили з доповідями три професори університету: О. Колесса — на тему українського фольклору, Д. Антонович — української дерев'яної архітектури, В. Щербанівський — про гончарство в Україні. В роботі III Всеслов'янського конгресу географів і етнографів в Югославії брав участь професор В. Щербаківський, нагороджений за свою наукову діяльність орденом Св. Сави.

При університеті були створені наукові товариства: Історико-філологічне, Правове, Товариство лікарів. Найбільш активно працювало Історико-філологічне товариство, засноване у 1923 р. з метою об'єднання в науковій роботі всіх українських філологів і істориків, які знаходяться в еміграції. Товариство опублікувало п'ять збірників праць.

Університет надавав великого значення роботі з науковою молоддю. При університеті був заснований інститут професорських стипендіатів. У різні роки їх кількість не була однаковою: у 1921–1922 рр. — 9; 1922–1923 рр. — 17; 1924–1925 рр. — 8. Після 1925 р. видача стипендій була зупинена. Університет створювався виходячи з потреб української еміграції, але головним завданням вважав служіння рідному народу. Свідченням міжнародного визнання університету стала участь його вчених у роботі з'їздів, конференцій, конгресів, в спільній науковій роботі з іншими науковими установами різних країн, у викладацькій діяльності, яка проводилася в стінах вищих шкіл Європи, Америки, України. Університет виконав роль центру українознавства в еміграції, поповнив працями своїх учених українську науку і культуру. Університет продовжує і зараз свою діяльність на німецькій землі, залишаючись при цьому українським, дбайливо зберігаючи традиції свого народу. На початку 20-х років при активній підтримці учених Українського вільного університету в Чехії стала можливою організація нових українських вузів, ініціатива створення яких виходила від Українського суспільного комітету в Празі на чолі з М. Шаповалом. У 1922 р. починає свою діяльність Українська господарська академія в Подебрадах, у 1923 р. — Український педагогічний інститут у Празі. Їх фундатори ставили перед собою мету підготовки і забезпечення України висококваліфікованими кадрами педагогів і господарників.

У 1920-ті роки в Празі закладається фундамент національної педагогічної школи. Український педагогічний інститут ім. Драгоманова заснований як вищий педагогічний заклад із дворічним строком навчання. Відкриття інституту відбулося 7 липня 1923 р. В організаційний період інституту доводилося неодноразово міняти свій статут, органи керівництва і навіть назву. В інституті було створено два відділення: літературно-історичне і природничо-математичне. У 1924 р. з'явилася можливість відкрити музично-педагогічний факультет. Дисципліни, які читалися в інституті були розділені на загальні, обов'язкові для студентів усіх відділів, і спеціальні, необхідні для

конкретної спеціальності. На початку в інституті діяло 23 кафедри зі 118 предметів, пізніше існуюча структура була переглянута і стало функціонувати 33 спеціальних і шість загальних кафедр. Навчальні програми склалися з теоретичних і практичних дисциплін. Слухачі інституту ділилися на дійсних (які мали закінчену середню освіту) і вільних (без середньої освіти). Серед студентів найбільший відсоток складали українці. Студенти були об'єднані в студентські товариства, організовані в стінах інституту. Всього за час існування інституту 178 дійсних членів прослухали в ньому повний курс навчання. Докторський ступінь за цей період отримав 31 чоловік.

За 10 років роботи в педагогічному колективі інституту було більше 90 чоловік. В їх числі професори Д. Дорошенко (історія України), А. Артемович (українська філологія), В. Барвінський (теорія музики і композиція), Л. Білецький (історія української літератури).

Крім педагогічної діяльності, професори інституту проводили інтенсивну наукову і літературно-видавничу роботу. Видавництву вдалося надрукувати 44 найменування книг. Видавався журнал “Сіач”. Вчені інституту публікували свої праці не тільки в стінах свого видавництва, але використовували й інші друковані видання. Таким способом вдалося опублікувати 11 наукових праць у типографії Українського видавничого фонду в Празі: А. Старков “Загальна біологія”, В. Сочинський “Архітектура старокнязівської доби”, Л. Біленький “Основи української літературно-наукової критики”, А. Шульгін “Нариси з історії Європи” та ін. Друкованим органом інституту стали “Праці”, які вийшли трьома томами наукових збірників.

Одним із напрямів наукової роботи професорів інституту була їх участь у діяльності наукових товариств, конгресів. Першим при інституті організоване в 1924 р. Товариство ім. Г. Сковороди, на базі якого у 1925 р. створене Науково-педагогічне товариство. З 1928 р. в інституті починає свою роботу Біологічне товариство, яке в тому самому році реорганізоване у Природничо-математичне. Регулярно проводячи свої наукові засідання, воно проіснувало до 1932 р., після чого об'єднане з природничо-математичним відділенням інституту. Активно брали участь вчені інституту і в роботі інших, не пов'язаних з інститутом, товариств – Історико-філологічному, Товаристві прихильників книги, Педагогічному товаристві, Науковій Асоціації.

Із чисельних наукових конгресів і з'їздів, в роботі яких брали участь представники інституту, найважливіші з'їзди слов'янських етнографів і географів у Празі і Варшаві, міжнародні педагогічні з'їзди в Берні і Женеві, бібліографічний з'їзд у Празі, конгрес зоологів у Будапешті.

Успішна і плідна педагогічна і науково-дослідницька діяльність професорів інституту в багатьох випадках забезпечувалася роботою інститутської бібліотеки, створеної шляхом обміну книг, яку видавало видавництво “Сіач”, та іншою літературою, а також за рахунок закупівлі бібліотек українців, які

знаходилися в еміграції. Після закриття інституту його бібліотеку передали Слов'янській бібліотеці в Празі і Українській гімназії в Модржжах.

З моменту організації життєдіяльність інституту забезпечувалася в основному за рахунок фінансових коштів, які виділялися Міністерством іноземних справ Чехословаччини. З 1 січня 1928 р. інститут перейшов у підпорядкування Міністерства народної освіти. Почалося поступове скорочення фінансових коштів, призначених на розвиток інституту. З 1930 р. здійснюється поетапне закриття Українського педагогічного інституту, яке повністю завершилося на початку 1933 р. Викладацький склад приймав шалені намагання зберегти інститут. Частина співробітників взагалі відмовилася від одержання платні, але десятий рік діяльності інституту став останнім роком його існування.

Значення інституту як українського педагогічного закладу в еміграції велике. За порівняно короткий строк вдалося зібрати і об'єднати кращі наукові сили, що знаходилися далеко від батьківщини і створити національну педагогічну школу. Були підготовлені кваліфіковані спеціалісти – вчителі шкіл, більша частина яких успішно працювали, повернувшись на українську землю. За десять років свого існування інститут зумів організувати і розгорнути велику наукову і видавничу роботу, внаслідок чого вдалося підготувати і опублікувати значну кількість праць, що справді належали не тільки українській, але і світовій науці.

Ініціаторами створення Українського наукового інституту (УНІ) у 1926 р. в Берліні стали гетьман П. П. Скоропадський і Українське товариство допомоги біженцям. Однією з причин організації інституту стала значна кількість української молоді, яка навчалася в університетах Німеччини, зокрема в Берліні, де ще в 1921 р. організована Спілка студентів-українців у Німеччині. УНІ був важливим досягненням української еміграції в Німеччині. Першим директором інституту став Д. Дорошенко – історик широкої ерудиції і автор чисельних наукових і публіцистичних праць. У 1921 р. він стає професором Українського вільного університету в Празі. Але найбільш повно проявився його талант вченого і організатора в Українському науковому інституті в Берліні, який він очолював у 1925–1931 рр. Він вважав, що завданням українського наукового товариства в еміграції є інформація неукраїнського наукового світу про розвиток різних напрямів українознавства. Цю думку він відобразив ще у 1924 р. в проекті статуту УНІ, підкресливши, що інститут повинен знайомити західноєвропейські кола з розвитком українознавства. До 1934 р. інститут не був державною організацією і не отримував державної фінансової підтримки, що й стало причиною того, що в ході економічної кризи початку 30-х років його діяльність практично зупинилася. З 1934 р. інститут переходить на бюджет Міністерства освіти і стає німецькою державною установою, що, однак, не змінило його української спрямованості, оскільки своє завдання він бачив у розвитку

української науки і культури на німецькій землі, в підсиленні культурно-наукових зв'язків між Україною і західноєвропейськими країнами.

У кадровому відношенні УНІ складався із “звичайних” і “надзвичайних” членів. Кожний із “звичайних” членів очолював в інституті одну з кафедр і працював у ньому постійно. До першого складу “звичайних” членів увійшли професори: Д. Дорошенко і В. Липинський (історія України), І. Мирчук (духовна культура), доцент В. Залозецький (історія матеріальної культури). З кінця 1926 р. склад інституту поповнився “надзвичайними” членами, обрайними переважно з пражських професорів (академіки І. Горбачевський і С. Смаль-Стоцький, професори Д. Антонович, Д. Чижевський, О. Колесса, В. Тимченко, З. Кузеля, В. Щербаківський, І. Крип'якевич та ін.). У 1927 р. членами інституту стають професори В. Біднов, В. Дорошенко, Б. Матюшенко, академік А. Старков. З моменту організації інституту починається його наукова і педагогічна діяльність, яка виразилася в підготовці рефератів, читанні лекцій для студентів, які навчалися у вузах Німеччини, веденні семінарських занять для стипендіатів. Лекційні курси українською і німецькою мовами читалися як в стінах самого інституту, так і в берлінському Фрідріх-Вільгельм-університеті. Найбільше число таких лекцій прочитали професори Д. Дорошенко і І. Мирчук. Крім лекційних курсів, інститут організував курси українознавства німецькою мовою, що знайшло позитивний відгук у німецької молоді. На них викладали Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мирчук, В. Леонтович.

Активно викладали співробітники інституту і в інших вищих навчальних закладах Німеччини. Так, багато працював в різних наукових установах доктор З. Кузеля, який довгий час очолював Союз зарубіжних журналістів у Німеччині. Він неодноразово виступав з лекціями про Україну в німецькому Академічному клубі, викладав українську мову і українознавство в вузах Берліна. Доцент В. Леонтович поєднував роботу в інституті з роботою наукового співробітника Інституту міжнародного права при Берлінському університеті, був лектором Вищої торгової школи в Берліні. Український науковий інститут був у постійному зв'язку з німецькими науковими установами, видавництвами і журналами, в яких публікував свої праці на українську тематику. Представники інституту брали участь у конгресі слов'янських географів і істориків, польських філософів у Варшаві, II Українського наукового з'їзду в Празі (1932 р.), XII з'їзду Німецького філософського товариства в Магдебургзі, VIII Міжнародного філософського конгресу в Празі, Міжнародного демографічного з'їзду в Берліні. Важливе значення мало співробітництво інституту з Українським академічним комітетом у Празі, членом якого він був довгий час. Особливого значення в своїй роботі інститут надавав підготовці праць з українознавства, виданню підручників і словників, використовуючи для цього добрі стосунки, що склалися з німецькими видавництвами.

З початку 1930-х років при УНІ організований Словниковий відділ (1935 р.), який на чолі з З. Кузелею і при активній участі професора Я. Рудницького і великого числа співробітників зібрав півмільйона бібліографічних карток і випустив цілий ряд робіт по термінології і спеціальних словників. У 1943 р. за редакцією З. Кузели вийшов словник інженера І. Жуковського і німецько-український медичний словник. У 1941 р. професором З. Кузелею оброблений словник українських картографічних термінів. Перед другою світовою війною УНІ намітив підготувати до випуску першу енциклопедію з українознавства. З великими зусиллями, подолавши всі цензурні перешкоди, вона вийшла в значно скороченому вигляді англійською мовою. У 1940 р. виходить практична граматика української мови Я. Рудницького, малий українсько-німецький словник чотирма виданнями. Завершенням роботи по створенню словників став великий “Українсько-німецький словник” З. Кузели–Я. Рудницького при активній участі професора К. Майера. У роки другої світової війни з'являються праці П. Петренка про творчість Квітки-Основ'яненка, М. Іванова з теорії і практики художнього перекладу, О. Ковальова про магічну силу Місяця в українських віруваннях, Н. Дубровського про історію України і Криму. Багато працював по українознавчій тематиці професор Д. Чижевський, автор праць, присвячених XVII—XVIII ст., професори Я. Пастернак, В. Щербаківський, В. Кубійович, О. Мицюк, Я. Рудницький, М. Антонович, Д. Оляничин та інші визначні вчені. Український науковий інститут за 20 років діяльності став шанованою в усьому світі українською науковою інституцією, об'єднав висококваліфікованих дослідників із різних галузей українознавства. Українська наука збагатилася багатьма цінними працями з української історії, науки і культури.

Аналіз здобутків трьох навчально-наукових закладів української діаспори дає підстави вважати, що ці установи внесли значний вклад в становлення українознавства та в представлення його результатів в мирову наукову спільноту.

Список літератури: 1. *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1943. Ч. 1. – 376 с. 2. *Віднянський С. В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словачії: Український вільний університет (1921-1945). – Київ, 1992. – 82 с. 3. *Бессалова Т. В.* Організація наукових досліджень в Українському вільному університеті (1921-1945 рр.) // Нові технології навчання. – № 14. – Київ, 1995. – С. 140-148. 4. *Бессалова Т. В.* Внесок Української господарської академії (м. Подєбради) в становлення та розвиток національної політехнічної школи // Проблеми освіти. – Київ, 1997. – № 8. – С. 166-170. 5. *Бессалова Т. В.* Українські освітні центри в еміграції: Український педагогічний інститут ім. Драгоманова // Нові технології навчання. – № 21. Київ, 1995. – С. 44-47. 6. *Бессалова Т. В.* Український науковий інститут в Берліні 1920-40 роки // Нові технології навчання. – № 14. – Київ, 1995. – С. 181-186. 7. *Зайцева З. І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с. 8. *Онопрієнко В. І.* Історія української науки XIX–XX століть: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1998. – 304 с.

Надійшла до редколегії 01. 02. 08